मराठवाडा विभागाच्या निवडक पर्यटन स्थळांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड मानव विज्ञान विद्याशाखे अंतर्गत अर्थशास्त्र विषयाच्या विद्यावाचस्तपती (पीएच.डी) पदवीसाठी सादर करावयाचा संशोधनपूर्व आराखडा.

संशोधक

हनवते ज्योती अशोक

(एम.ए. - अर्थशास्त्र)

संशोधन मार्गदर्शक

प्रा डॉ. ज्ञानेश्वर ए. पुपलवाड

सहयोगी प्राध्यापक

(एम.ए. अर्थशास्त्र, नेट, सेट, एम.फिल, पीएच.डी.)

यशवंत महाविद्यालय नांदेड

संशोधन केंद्र

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

(डिसेंबर 2024)

मराठवाडा विभागाच्या निवडक पर्यटन स्थळांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान

१) प्रस्तावित कामाचा/समस्येचा संक्षिप्त सारांश.

पर्यटन हे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे आणि जागतिक व्यापारातील एक प्रमुख कार्यशक्ती बनले आहे. हे जागतिक आर्थिक परिस्थितीवर क्रांतिकारक आणि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडत आहे. पर्यटन हा जगातील प्रमुख निर्यात उद्योग म्हणून ओळखला जातो. या उद्योगाचे बहुआयामी स्वरूप हे आर्थिक विकासासाठी उत्प्रेरक बनते आणि संतुलित प्रादेशिक विकासास मदत करते. हा एक कमी भांडवल असलेला, आर्थिक गुणक असलेला श्रमकेंद्रित उद्योग आहे आणि कमी सामाजिक खर्चात परकीय चलन मिळवण्याची संधी देतो. पर्यटन उद्योग 2 आर्थिक आणि सामाजिक बदलांसाठी एक शक्तिशाली घटक म्हणून काम करतो. हे रोजगार आणि गुंतवणुकीला चालना देते, अर्थव्यवस्थेची रचना बदलते, परकीय चलनाच्या कमाईमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते आणि देयकाचे अनुकूल संतुलन राखते. एखाद्या देशात पर्यटकाने खर्च केलेला पैसा या प्रक्रियेत अनेक वेळा उलटला जातो; पर्यटनातून मिळणारे एकूण उत्पन्न हे प्रत्यक्ष खर्चापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आहे. अर्थव्यवस्थेच्या दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांमध्ये पसरणारा पर्यटन प्राप्तीचा गुणाकार प्रभाव पूर्णपणे ओळखला जातो.

अजंता वेरूळ सारख्या जागतिक वारसा म्हणून घोषित झालेल्या ह्या पर्यटनाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा प्रदेश आता पुन्हा नव्याने संपन्न करण्याची गरज आहे. सर्व वयोगटातील पर्यटकांना आकर्षित करतील, अशी पर्यटनस्थळे मराठवाड्यात असल्याने भारतीयांसह जगभरातील पर्यटकांची संख्या मराठवाड्यात वाढली पाहिजे. मराठवाड्यामध्ये अनेक आश्चर्ये दडलेली आहेत. ज्याबद्दल पर्यटक अनभिज्ञ आहेत. मराठवाडा हा धार्मिक पर्यटनासाठीही महत्त्वाचा प्रदेश आहे; शिवपुराणात नमूद केलेल्या १२ हिंदू ज्योतिर्लिंगांपैकी ३ मंदिरे मराठवाड्यात आहेत. हजूर साहिब नांदेड हे अमृतसरमधील हरमिंदर साहिब (सुवर्ण मंदिर) नंतर शीख धर्मातील दुसरे सर्वात पवित्र स्थान आहे. इतर देशांतील पर्यटनस्थळ विकासाप्रमाणे स्वच्छता, सुरक्षा, हॉटेल, मूलभूत सुविधांची गरज आहे. मराठवाड्याचा विचार करता, गडकिल्ल्यांचा परिसर विकसित केल्यास देशातंर्गत आणि परदेशी पर्यटक संख्या वाढू शकेल.

महाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा विभागाचे पर्यटन हे अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

धार्मिक पर्यटन: मराठवाड्यात 12 हिंदू ज्योतिर्लिंगांपैकी तीन मंदिरे, हजूर साहिब नांदेड आणि साई बाबा जन्म मंदिर यासह अनेक धार्मिक स्थळे आहेत.

UNESCO जागतिक वारसा स्थळे: युनेस्कोच्या महाराष्ट्रातील चार जागतिक वारसा स्थळांपैकी दोन मराठवाड्यात आहेत.

संरक्षित स्मारके :मराठवाड्यात 110 स्मारके आहेत जी महाराष्ट्र सरकारद्वारे संरक्षित आहेत आणि भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणाद्वारे मान्यताप्राप्त आहेत.

सुफी मंदिरे: मराठवाड्यात परभणी येथील प्रसिद्ध तुराबुल हक दर्ग्यासह अनेक सुफी मंदिरे आहेत.

मराठवाडा क्षेत्राच्या विकासामध्ये **आर्थिक प्रभावासाठी** मराठवाडा पर्यटन क्षेत्रातील महत्वाचे घटक आहेत ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

महसूल: पर्यटन निवास, जेवण, वाहतूक आणि मनोरंजन यांद्वारे कमाई करते. महाराष्ट्र राज्य पर्यटनाला प्राधान्य देणारे क्षेत्र मानते आणि ते राज्याच्या GDP मध्ये 9% योगदान देते.
आर्थिक वाढ: राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत पर्यटनाचा मोठा वाटा आहे, वाहतूक, जेवण, निवास आणि मनोरंजन याद्वारे महसूल निर्माण होतो.
रोजगाराच्या संधी: पर्यटन उद्योग आदरातिथ्य, वाहतूक, टूर मार्गदर्शक आणि इतर क्षेत्रांमध्ये नोकऱ्या निर्माण करतो.
सांस्कृतिक देवाणघेवाण: पर्यटकांना राज्याचा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, परंपरा, पाककृती आणि कला प्रकारांचा अनुभव घेता येईल.
पायाभूत सुविधांचा विकास: पर्यटकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्य रस्ते, विमानतळ आणि निवास यासारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करते.
शाश्वत विकास: पर्यटनामुळे शाश्वत विकास आणि सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारशाचे संवर्धन होऊ शकते.

2) प्रस्तावित संशोधन विषयाचा परिचय.

जागतिक पर्यटन संघटनने पर्यटक या शब्दाची व्याख्या पुढील प्रकारे केली " जे लोक आर्थिक कमाई न करता केवळ, आनंदासाठी विशिष्ट प्रदेशात २४ तासांपेक्षा जास्त व एक वर्षांपेक्षा कमी काळ घराबाहेर राहुन प्रवास करतात".

पर्यटन हा भारतातील सर्वात मोठा सेवा उद्योग आहे. हे वारसा, सांस्कृतिक, वैद्यकीय, व्यवसाय आणि क्रीडा पर्यटन प्रदान करते. या क्षेत्राचा मुख्य उद्देश पर्यटनाचा विकास आणि प्रोत्साहन, पर्यटन स्थळ म्हणून भारताची स्पर्धात्मकता टिकवून ठेवणे आणि रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी विद्यमान पर्यटन उत्पादनांमध्ये सुधारणा आणि विस्तार करणे हे आहे.

भारतातील सर्वात मोठ्या सेवा उद्योगांपैकी एक म्हणून पर्यटन, देशाची वाढ आणि समृद्धी चालविण्यास विलक्षण भूमिका बजावते. पर्यटन क्षेत्र हे मेक इन इंडिया उपक्रमाचा एक अविभाज्य भाग आहे, जे रोजगार निर्मिती आणि जलद विकासाला चालना देणारे महत्त्वपूर्ण आर्थिक उत्प्रेरक म्हणून काम करते. हे जागतिक दर्जाचे हॉटेल्स, रिसॉर्ट्स, उत्कृष्ट रेस्टॉरंट्स, कार्यक्षम वाहतूक नेटवर्क (विमान वाहतूक, रस्ते, शिपिंग आणि रेल्वे) आणि अत्याधुनिक आरोग्य सुविधांसह बहु-वापर पायाभूत सुविधांच्या वाढीसाठी उत्तेजक म्हणून कार्य करते.

भारत अभिमानाने भौगोलिक विविधतेच्या टेपेस्ट्रीचा अभिमान बाळगतो, ज्यामध्ये विस्मयकारक जागतिक वारसा स्थळांचा समावेश आहे आणि मोहक क्रूझ पर्यटन, उत्साहवर्धक साहसी पर्यटन, प्रसिद्ध वैद्यकीय पर्यटन आणि मंत्रमुग्ध करणारे इको-टूरिझम यांसारख्या विशिष्ट पर्यटन ऑफरचा समावेश आहे. या अनोख्या ऑफरमुळे पर्यटकांच्या आगमनात झपाट्याने वाढ झाली आहे, रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

नुकत्याच जाहीर झालेल्या 2023 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पाने पर्यटन हे प्रमुख क्षेत्र म्हणून चर्चेत आणले आहे. पर्यटन मंत्रालय, आपल्या मिशन मोडमध्ये, सर्व राज्यांमधून सक्रिय सहभाग, सरकारी कार्यक्रमांचे एकत्रीकरण आणि प्रभावी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी स्थापन करून उद्योगाला चालना देण्यासाठी समर्पित आहे. हा दूरदर्शी दृष्टीकोन आव्हान मोड प्रक्रियेद्वारे किमान 50 निवडक गंतव्यस्थानांमध्ये सर्वसमावेशक विकास सुलभ करेल.

पर्यटन मंत्रालयाने 2023 हे वर्ष 'व्हिजिट इंडिया' वर्ष म्हणूनही नियुक्त केले आहे, जे आपल्या राष्ट्राला देऊ करत असलेल्या वैभव आणि भव्यतेचे साक्षीदार होण्यासाठी जगाला आमंत्रण आहे. प्रगतीशील दृष्टीकोन, भारताने स्वयंचलित मार्गाखाली पर्यटन उद्योगात 100% थेट परकीय गुंतवणुकीचे (FDI) स्वागत केले.या व्यतिरिक्त, उत्कृष्ट हॉटेल्स, रिसॉर्ट्स आणि अतुलनीय मनोरंजन सुविधांच्या विकासासह पर्यटन बांधकाम प्रकल्पांसाठी 100% FDI ला परवानगी आहे. भारताचा पर्यटन उद्योग हा त्याचा समृद्ध वारसा, सांस्कृतिक टेपेस्ट्री आणि मनमोहक स्थळांसह अमर्याद शक्यतांचा अनुभव म्हणून उभा आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी एक आहे, ज्यात अनेक आकर्षणे आहेत:

सांस्कृतिक पर्यटन: गणेश चतुर्थी आणि दिवाळी सारखे सण, लावणी सारखे पारंपारिक नृत्य प्रकार आणि शास्त्रीय संगीत अनुभव घेऊ शकता.

हेरिटेज पर्यटन: ऐतिहासिक वास्तू, किल्ले, राजवाडे आणि प्राचीन मंदिरांना भेट शकता.

साहसी पर्यटन: राज्याच्या वैविध्यपूर्ण भूभागात हायकिंग, ट्रेक, पॅराग्लाइड आणि इतर साहसी खेळांचा आनंद घेऊ शकता.

वन्यजीव पर्यटन: ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प आणि संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान यांसारखी राष्ट्रीय उद्याने आणि वन्यजीव अभयारण्यांचे अन्वेषण करू शकता.

समुद्रकिनारे: कोकणातील शांत समुद्रकिनाऱ्यांवर अनुभव घेऊ शकता

हिल स्टेशन्स: महाबळेश्वर, लोणावळा, माथेरान आणि चिखलदरा यांसारख्या शांत डोंगराळ ठिकाणांवर अविस्मरनीय अनुभव घेऊ शकता.

आर्थिक विकासात पर्यटनाचे योगदान

पर्यटनामुळे आर्थिक क्रियाकलाप वाढतो. पर्यटकांचा ओघ स्थानिक व्यवसायांची सेवा आणि उत्पादनांची मागणी वाढवतो, रोजगार निर्माण करतो, महसूल वाढवतो आणि गरिबी कमी करतो . थेट फायद्यांमध्ये पर्यटन-संबंधित क्रियाकलाप जसे की निवास, वाहतूक आणि आकर्षणे यांचा समावेश होतो. पर्यटन आणि आर्थिक विकास यांच्यातील दुवा पर्यटन क्रियाकलापांच्या वाढीमुळे निर्माण होऊ शकतो, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते . या आर्थिक वाढीचा परिणाम म्हणून, रहिवासी लोकसंख्येचा विकास स्तर सुधारण्यासाठी धोरणे विकसित केली जाऊ शकतात

मराठवाड्यातील पर्यटन म्हणजे केवळ प्रेक्षणीय स्थळे पाहणे नव्हे; हे एक शक्तिशाली आर्थिक इंजिन आहे जे विकासाला चालना देते, रोजगाराच्या संधी निर्माण करते आणि प्रादेशिक विकासाला चालना देते. विविध आकर्षणे, समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि उत्साही सण यामुळे हे प्रदेश जगभरातील पर्यटकांसाठी एक आकर्षण बनतात. पर्यटन उद्योगाचा मराठवाड्याला विविध मार्गांनी कसा फायदा होतो याचा सखोल अभ्यास या संशोधनात करण्यात येणार आहे. मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योग हे एक बहुआयामी क्षेत्र आहे जे केवळ सांस्कृतिक समृद्धी आणि नैसर्गिक सौंदर्याचे प्रदर्शन करत नाही तर आर्थिक वाढ, रोजगार निर्मिती, पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करते.

आणि एकूणच समृद्धी. पर्यटनाच्या पूर्ण क्षमतेचा उपयोग करून आणि धोरणात्मक धोरणे राबवून, मराठवाडा विभाग राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात आणि सांस्कृतिक जीवनात मोठ्या प्रमाणावर योगदान देऊ शकेल.

3) संबंधित विषयातील साहित्य आणि विकासाचे सर्वेक्षण किंवा पुनरावलोकन.

निकोल्सन (1997) यांना असे आढळून आले की बोराके बेट, फिलीपिन्सच्या अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाचे वर्चस्व आहे. कौटुंबिक मालकीच्या युनिट्समध्ये राहण्याची सोय करून पर्यटनाने उत्पन्नाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. उत्पन्नाच्या त्या नवीन स्त्रोतांमुळे स्थानिक समुदायाचे जीवनमान सुधारले आहे.

लिऊ, शेल्डन (1987;) टोसून, (2002) यांना असे आढळून आले की सामाजिक परिणाम नेहमीच सकारात्मक असू शकत नाहीत. पर्यटनाचे नकारात्मक सामाजिक परिणाम, वाहतूक कोंडी वाढणे, गंतव्यस्थानांमध्ये जास्त गर्दी, वाढीशी संबंधित असू शकते गुन्हेगारी, प्रदूषण, सामाजिक संघर्ष इ. पर्यटनाचे नकारात्मक परिणाम आसू शकतात.

काला (2008) यांनी जयपूर, भारत येथे पर्यटन प्रभावाचा अभ्यास केला, ज्याने शोधून काढले की 80.7% प्रतिसादकर्त्यांनी पुष्टी केली की पर्यटनामुळे थेट आर्थिक फायदा होतो ज्यात रोजगाराची तरतूद, स्थानिकांच्या उत्पन्नात वाढ आणि जीवनमान सुधारले प्रादेशिक विकासासाठी. याव्यतिरिक्त, पर्यटन विकासामुळे अनेक ग्रामीण समुदायांना त्यांच्या सामाजिक भांडवलात भर घालण्याची संधी मिळते कारण ते बाह्य जगाशी अधिक संपर्कात येतात.

किरावासो व पल्लेका (2015) यांनी पर्यटन स्थळांच्या प्रचारासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या वापराची तपासणी केली. टूर डेस्टिनेशनचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा कसा वापर केला जाऊ शकतो हे शोधणे हे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट होते. हे सोशल मीडियाच्या वापराद्वारे पूर्ण केले जाऊ शकते, जसे की गंतव्य जागरुकता वाढवणे, जागतिक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचणे, सोशल मीडिया वापरकर्त्यांना गंतव्यस्थानाला भेट देण्यास प्रवृत्त करणे, नवीन बाजारपेठ लक्ष्य करणे, गंतव्यस्थानांचे ब्रँडिंग करणे, बझ तयार करणे इत्यादी. विविध सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर करून पर्यटन मार्केटिंगवर सोशल मीडियाच्या प्रभावाचाही अभ्यासात विचार करण्यात आला.

हर्षदा सातघरे (2018) भारतातील सर्वाधिक भेट दिलेल्या राज्यांपैकी एक महाराष्ट्र आहे. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, राज्याची अधिकृत गंतव्य विपणन संस्था, सोशल मीडिया मार्केटिंगचे वाढते महत्त्व ओळखून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यटनाच्या प्रभावी प्रचारासाठी या नवीन माध्यमाचा वापर करण्यासाठी ठोस प्रयत्न करत आहे. MTDC च्या सोशल मीडिया मार्केटिंग धोरणाचे मूल्यांकन करण्यासाठी वापरकर्ता-निर्णयावर आधारित तंत्र लागू करणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. संशोधकाने सखोल साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर गंतव्य प्रमोशनसाठी सोशल मीडिया मार्केटिंग पद्धतींची परिणामकारकता मोजण्यासाठी साधन सादर केले आहे.

पल्लवी कांबळे (2020) पर्यटन उद्योगातील तीव्र प्रतिस्पर्ध्याचा परिणाम म्हणून, जगभरातील DMOs ने मोठ्या प्रमाणावर प्रचारात्मक डावपेचांचा प्रयोग केला आहे. या लेखाच्या हेतूंसाठी, महाराष्ट्र, भारतातील एक राज्य, केस स्टडी म्हणून काम करेल. त्यामुळे महाराष्ट्रातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आणि राज्याची सध्याची प्रतिमा बदलण्यासाठी डीएमओनी धाडसी आणि विधायक उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

या अभ्यासाचा उद्देश पर्यटन स्थळ म्हणून महाराष्ट्राची धारणा स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय अशा दोन्ही अभ्यागतांना आलेल्या वास्तवाशी तुलना करणे हा आहे. नमुना स्थळांवर 435 देशांतर्गत आणि 663 आंतरराष्ट्रीय अभ्यागतांकडून माहिती मिळविण्यासाठी उद्देशपूर्ण नमुना वापरण्यात आला. डेटाचे मूल्यांकन करण्यासाठी जोडलेली टी-टेस्ट वापरली गेली.

नबिल मोहम्मद हाझमी एट अल (2020) या संशोधनाचा उद्देश अल-खार्ज, सौदी अरेबियामधील हॉटेल पाहुण्यांना शहरातील विविध निवासस्थानांवर उपलब्ध असलेल्या पर्यटन सेवांच्या श्रेणीबद्दल अधिक माहिती बनण्यापासून रोखणारे घटक शोधणे आणि वेगळे करणे हा आहे. .

या सेवांची गुणवत्ता निश्चित करण्यासाठी, (500) हॉटेल अतिथींच्या यादृच्छिक नमुन्याचे सर्वेक्षण करण्यात आले, कारण बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेच्या परिस्थितीनुसार पर्यटन सुविधांच्या स्पर्धात्मकतेमध्ये पर्यटन सेवांचा दर्जा महत्त्वाचा घटक आहे. या सेवा सुधारल्या जाऊ शकतात की नाही हे निर्धारित करण्यासाठी, त्यांची सध्याची गुणवत्ता पातळी आणि त्यांच्या लक्ष्यित प्रेक्षकांची मते परिभाषित करणे आवश्यक आहे.

डॉ.आरती मेश्राम (२०२२) भारतातील अग्रगण्य व्यावसायिक आणि औद्योगिक राज्यांपैकी एक, महाराष्ट्राने पर्यटन हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख चालक म्हणून ओळखले आहे. राज्याची अर्थव्यवस्था वाढवण्याचे आणि रोजगार निर्मितीचे साधन म्हणून पर्यटनाला महाराष्ट्र सरकारने मान्यता दिली आहे. 2011 च्या अभ्यासानुसार, दिल्लीनंतर महाराष्ट्र हा भारतातील दुसरा सर्वात लोकप्रिय प्रवेश बिंदू होता.

४) संशोधनाची उद्दिष्टे आणि गृहीतके.

प्रस्तावित संशोधनाची उद्दिष्टे

1. मराठवाडा विभागातील निवडक पर्यटन स्थळांची सद्यस्थिती आणि उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा अभ्यास करणे.
2. मराठवाडा विभागातील पर्यटन विकासास कारणीभूत घटक ओळखणे आणि त्यांचे परीक्षण करणे.
3. पर्यटन विकास आणि मराठवाडा विभागाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर त्याचा परिणाम यांचे विश्लेषण करणे.
4. महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यटन संचालनालय (DoT) द्वारे पर्यटन प्रोत्साहनाचा आढावा घेणे
5. मराठवाडा विभागातील पर्यटन उद्योगाची वाढ आणि क्षमता ओळखणे.
6. मराठवाडा विभागातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी योग्य सूचना सुचवणे.

प्रमुख संशोधनाचे गृहीतके

H0: पर्यटनाच्या विकासामुळे मराठवाडा विभागाच्या अर्थव्यवस्थेवर कोणताही विशेष परिणाम झालेला नाही.

H0: मराठवाडा विभागातील पर्यटन विकासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पायाभूत सुविधा अत्यंत निकृष्ट आहेत.

H0: पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी पर्यटन प्रोत्साहनाचे प्रयत्न योग्य नाहीत ज्यामुळे मराठवाडा विभागातील पर्यटनाचा विकास होत नाही.

५) संशोधन पद्धती

संशोधनाची व्याख्या नवीन ज्ञानाची निर्मिती आणि/किंवा विद्यमान ज्ञानाचा नवीन आणि सर्जनशील मार्गाने वापर करणे म्हणजे नवीन संकल्पना, पद्धती आणि समज निर्माण करणे. यामध्ये मागील संशोधनाचे संश्लेषण आणि विश्लेषणाचा समावेश असू शकतो ज्या प्रमाणात ते नवीन आणि सर्जनशील परिणामांना कारणीभूत ठरते. संशोधन कार्यपद्धती ही संशोधन समस्या स्पष्ट करण्यासाठी लागू केलेली पद्धतशीर पद्धत आहे. अभ्यास हा निसर्गातील वर्णनात्मक अभ्यास आहे. या वर्णनात्मक अभ्यासाचा उद्देश महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील पर्यटनाच्या सध्याच्या घडामोडींचे वर्णन करणारी तपशीलवार आणि तथ्यात्मक माहिती गोळा करणे हा आहे. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट प्रामुख्याने पर्यटनाच्या आर्थिक स्थितीवर आणि तसेच मराठवाडा विभागाच्या एकूण पर्यटन परिस्थितीवर होणारे परिणाम यांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

संशोधन आराखडा (Research Design)

संशोधन कर्त्याने संशोधन कार्य सुरु करण्यापूर्वी नियोजनबद्ध व पद्धतशीर तयार केलेली रूपरेषा म्हणजे संशोधन आराखडा होय. शोध विषय वस्तुला योग्य दिशा अणि गाती देण्यासाठी संशोधन आराखड्याची आवश्कता असते.

सध्याचे संशोधन पर्यटन परिस्थिती आणि त्याचा मराठवाडा विभागाच्या आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम तपासण्यासाठी परिमाणात्मक माहिती संकलनाचा वापर करण्यासाठी आराखडा केलेले आहे. प्रतिसादकर्त्यांच्या लोकसंख्याशास्त्रीय प्रोफाइलमध्ये वय, लिंग आणि सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी असेल. विविध पर्यटन स्थळांमधील आर्थिक विकासाची काही अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी अभ्यास क्षेत्रातून नमुना निवडण्यासाठी एक उद्देशपूर्ण नमुना पद्धत वापरली जाईल. प्रश्नावली तयार केल्यानंतर, संशोधनात सहभागी असलेल्या प्रत्येक ठिकाणाहून प्रतिसादकर्त्यांची प्रायोगिक चाचणी केली जाईल. माहिती संकलनानंतर, अभ्यासाच्या उद्देशाच्या गरजेनुसार पद्धतशीरपणे, अचूकता आणि पूर्णता सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व प्रश्नावलींची छाननी केली जाईल.

नमुना आराखडा

या अभ्यासासाठी पन्नास पर्यटन स्थळांपैकी (जिल्हा संकेतस्थळाच्या नोंदीनुसार) मराठवाडा विभागातील पंचवीस पर्यटन स्थळांची निवड पर्यटन स्थळांच्या स्वरूपाच्या आधारावर करण्यात आली आहे. पंचवीस विविध प्रकारच्या पर्यटन स्थळांची उद्देशपूर्ण निवड करण्यामागचे कारण म्हणजे एकूण पर्यटन विकासाचा अभ्यास करणे, त्याच्या पुढील विकासात समस्या उभ्या राहतात आणि या क्षेत्राची पर्यटन क्षमता आणि आर्थिक विकासाचा एकूण परिणाम ओळखणे हे आहे. ही पर्यटन स्थळे ऐतिहासिक आणि पुरातत्वीयदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत.

नमुना निवड

स्थानिक समुदायाद्वारे पर्यटनाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम जाणून घेण्यासाठी, नमुने अशा प्रकारे निवडले जातील जे जवळजवळ सर्व प्रकारच्या व्यवसायांचे प्रतिनिधित्व करतात. या अभ्यासात एकूण 250 उत्तरदाते असतील ज्यांची निवड यादृच्छिक आधारावर केली जाईल. 250 उत्तरदात्यांपैकी 125 उत्तरदाते स्थानिक समुदायाशी संबंधित आहेत आणि 125 उत्तरदाते हे पीक सीझनमध्ये अभ्यास क्षेत्रातील पर्यटन स्थळांमधून यादृच्छिकपणे निवडलेले पर्यटक असतील.

अनु क्र.	मराठवाडा विभागातील जिल्हे	पर्यटन स्थळांची संख्या	नमुना पर्यटन स्थळांची निवड	प्रतिसादकर्त्यांची निवड
1	बीड	12	4	40
2	छत्रपती संभाजीनगर	7	7	70
3	धाराशिव	5	2	20
4	हिंगोली	3	1	10
5	जालना	5	2	20
6	लातूर	5	2	20
7	नांदेड	5	3	30
8	परबनी	8	4	40
एकूण		**50**	**25**	**250**
टक्केवारी		**100 %**	**50%**	

स्त्रोत: प्रत्येक जिल्ह्याची जिल्हा वेबसाइट

नमुना निवड पद्धती

पर्यटन स्थळांची निवड करण्यासाठी उद्देशपूर्ण नमुना पद्धतीचा वापर केला जाईल ज्याद्वारे मराठवाडा विभागातील एकूण ५० पर्यटन स्थळांपैकी २५ पर्यटन स्थळे निवडली जातील आणि २५० उत्तरदात्यांची निवड याद्दच्छिक नमुना पद्धतीने केली जाईल.

नमुना आकार:

या अभ्यासात एकूण २५० उत्तरदाते असतील ज्यांची निवड याद्दच्छिक आधारावर केली जाईल. २५० उत्तरदात्यांपैकी १२५ उत्तरदाते स्थानिक समुदायाशी संबंधित आहेत आणि १२५ उत्तरदाते हे अभ्यास क्षेत्र पर्यटन स्थळांमधून याद्दच्छिकपणे निवडलेले पर्यटक आहेत

तथ्य संकलन

स्रोत आणि तथ्य संकलनाची पद्धती: संशोधन द्रुष्टीने माहिती संकलीत करणे अत्यंत आवश्यक आसते. संशोधनासाठी संकलित केलेली माहिती प्राथमिक साधन सामग्री व दुय्यम साधन सामग्री च्या आधारे प्राप्त केलि जाणार आहे.

प्राथमिक साधन सामग्री

तथ्य संकलनाचा एक प्रकार म्हणून सर्वेक्षण पद्धति वापरून प्राथमिक साधन सामग्री गोळा केला जाईल. हे सर्वेक्षण करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली तयार केली जाईल. प्राथमिक माहिती संकलनाच्या पद्धती असतील प्रश्नावली व वैयक्तिक मुलाखती.

प्रश्नावली पद्धत

संरचित प्रश्नावली हे प्रमुख साधन आहे जे माहिती संकलित करण्यासाठी वापरले जाईल. प्रश्नावलीचा वापर उत्तरदात्यांकडून प्रतिसादाचा मानक प्रकार मिळविण्यासाठी केला जाईल. प्रतिसादकर्ते स्थानिक समुदायातील आहेत आणि निवडक पर्यटन स्थळाचे देशी-विदेशी पर्यटक आहेत.

दुय्यम साधन सामग्री

दुय्यम साधन सामग्री काही भिन्न स्त्रोतांकडून संकलित केला जाईल, जसे की संयुक्त राष्ट्रांच्या जागतिक पर्यटन संघटना (UNWTO), जागतिक व्यापार आणि पर्यटन परिषद (WTTC), भारताचे पर्यटन मंत्रालय, महाराष्ट्राचे पर्यटन मंत्रालय इ.

इतर काही दुय्यम स्रोत जसे की पुस्तके, नियतकालिके, संशोधन लेख, परिसंवाद अहवाल, वर्तमानपत्रे, तज्ञ समित्यांचे अभ्यास अहवाल, प्रकाशित आणि अप्रकाशित प्रबंध आणि प्रबंध इत्यादींचा वापर केला जाईल. या व्यतिरिक्त, काही इंटरनेट वरील साहित्य देखील वापरले जाईल. त्यांच्या अचूकतेची कसून तपासणी केल्यानंतर त्यांचा संशोधन कार्यासाठी वापर केला जातो.

तथ्य विश्लेषण

महती संकलनानंतर, अभ्यासाच्या उद्दिष्टाच्या गरजेनुसार पद्धतशीरपणे अचूकता आणि पूर्णता सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व प्रश्नावलींची छाननी केली जाईल आणि त्यानंतर एक्सेल स्प्रेडशीट आणि फॉक्स प्रो पॅकेज वापरून डेटा संगणकावर दिला जाईल. डेटा इनपुटचे विश्लेषण SPSS (सामाजिक विज्ञानासाठी सांख्यिकीय पॅकेज) द्वारे केले जाईल. डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी वारंवारता वितरण आणि मानक विचलन यांसारख्या तंत्रांचा वापर केला जाईल. विश्लेषणाच्या आधारे, तथ्य निष्कर्ष आणि निष्कर्षांच्या स्वरूपात अर्थ लावला जाईल.

६) संशोधनाची मर्यादा

हा अभ्यास कोणत्याही उणिवाशिवाय राहणार नाही आणि त्यामुळे या क्षेत्रात संभाव्य विस्तारांना भरपूर वाव असेल. हा अभ्यास केवळ पर्यटन क्षेत्राच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांवर केंद्रित आहे. हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील बीड, छत्रपती संभाजी नगर, धारशिव, हिंगोली, जालना, लातूर, नांदेड आणि परभणी या आठ जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांपुरता मर्यादित आहे. यादृच्छिक पद्धतीने 25 पर्यटन स्थळांमधून अभ्यास करणाऱ्या प्रतिसादकांची निवड केली जाईल.

प्रस्तुत संशोधना मध्ये मराठवाडा विभाग मधील पर्यटन स्थळ यांचाच आभ्यासास प्राथमिकता देण्यात आली आहे. संशोधनात प्राथमिक समग्रिचा वापर करण्यात आला आहे त्या कारणे प्रश्नावली मुलाखती घेताना उत्तरदात्याक्डून देण्यात येणारी माहिती पूर्वाग्रह दूषित आसन्याची मर्यादा पड़ते.

७) संशोधनाचे महत्त्व

भारताचे पर्यटन क्षेत्र झपाट्याने वाढत आहे, जे 2019 मध्ये GDP मध्ये $178 अब्ज होते आणि 2028 पर्यंत $512 अब्ज पोहोचण्याचा अंदाज आहे. भारताचा प्रवास बाजार FY20 मधील $75 अब्ज वरून FY27 पर्यंत $125 अब्ज पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. शिवाय, विमानतळाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा आणि पासपोर्टच्या प्रवेशामुळे भारतीय विमान प्रवासी बाजारपेठ FY27 पर्यंत दुप्पट होण्याची अपेक्षा आहे.

शिवाय, भारतीय पर्यटनातील आदरातिथ्य उद्योग 2028 पर्यंत $59 अब्ज पेक्षा जास्त महसूल मिळवण्याचा अंदाज आहे. शिवाय, 2028 पर्यंत परदेशी पर्यटकांची संख्या 30.5 दशलक्षांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. अशा प्रकारे, हे वेगाने वाढणारे क्षेत्र केवळ महत्त्वपूर्ण योगदान देणार नसून अर्थव्यवस्था अणी रोजगार वाढवते आणि जागतिक पर्यटन क्षेत्रात भारताची ओळख मजबूत करते.

मराठवाड्यातील पर्यटनाचे भवितव्य अनेक घटकांनी आकारले जाणे अपेक्षित आहे, यासह:

पर्यटन धोरण

महाराष्ट्र पर्यटन धोरण 2024 पर्यटन उद्योगातील विशिष्ट क्षेत्रे विकसित करण्यावर भर देते, जसे की इको-टुरिझम, कृषी पर्यटन आणि ग्रामीण पर्यटन.

प्रचारात्मक मोहिमा

महाराष्ट्र पर्यटनाच्या योजनांमध्ये गुंतवणूकदार आणि उद्योजकांना आकर्षित करण्यासाठी प्रचारात्मक मोहिमा आणि लक्ष्यित उपक्रमांचा समावेश आहे.

अनुभवात्मक प्रवास: प्रवासी स्थानिक संस्कृती, पाककृती आणि परंपरांशी सखोल संबंध देणारे अनोखे आणि विसर्जित अनुभव शोधत आहेत.

तांत्रिक नवकल्पना: पर्यटनाचे भवितव्य सांस्कृतिक सत्यता, आर्थिक सजगता आणि वैयक्तिक कल्याणावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी तांत्रिक नवकल्पना यांचे मिश्रण करेल.

मराठवाडा विभागातील पर्यटन क्षेत्रातील आव्हाने आणि संधी समजून घेणे महत्त्वाचे आहे ज्याचा या क्षेत्राच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होईल.

८) संशोधनाची व्याप्ती

राज्य सरकारच्या 2024 पर्यटन धोरणात गुंतवणूक आकर्षित करणे, नोकऱ्या निर्माण करणे आणि जागतिक पर्यटन केंद्र म्हणून राज्याला प्रोत्साहन देणे हे उद्दिष्ट ठेवून महाराष्ट्रातील पर्यटनाचे भविष्य आशादायक दिसत आहे:

धोरणाची उद्दिष्टे: पुढील दशकात ₹100,000 कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि 1.8 दशलक्ष नोकऱ्या निर्माण करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. पायाभूत सुविधा आणि पर्यटन स्थळे सुधारून पर्यटकांची संख्या दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

प्रोत्साहन: धोरण ग्रामीण जीवन, चित्रपट, कारवाँ, वैद्यकीय पर्यटन आणि "वर्ककेशन" च्या संकल्पनेला प्रोत्साहन देते. भांडवली गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन, सवलती आणि आर्थिक सहाय्य देऊन उद्योजक आणि गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्याचाही त्याचा उद्देश आहे.

पायाभूत सुविधा: हॉटेल, मोटेल, युथ हॉस्टेल, रेस्टॉरंट्स, फूड किऑस्क आणि बरेच काही यासह पायाभूत सुविधा विकसित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

स्थानिक संस्कृतीला चालना: पर्यटनाला चालना देण्यासाठी स्थानिक लोकसंस्कृतीला चालना देण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे.

खाजगी क्षेत्राचा सहभाग: हे धोरण पर्यटन विकासामध्ये खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्राधान्य देते.

पर्यावरणीय विचार: धोरण पर्यटन विकासामध्ये पर्यावरणीय विचारांचा विचार करते.

सामाजिक-आर्थिक घटक: धोरण पर्यटन विकासातील सामाजिक-आर्थिक घटकांचा विचार करते.

९) प्रस्तावित प्रकरणाची रूपरेषा

प्रकरण पहिले- : प्रस्तावना

हे प्रकरण संशोधनाचे परिचय देतो ज्यात पर्यटन संकल्पनेचा परिचय, त्याचा परिणाम, आर्थिक विकास आणि त्यात अभ्यासाचे स्वरूप आणि व्याप्ती यांचा समावेश असेल.

प्रकरण दुसरे- : संशोधन साहित्याचा आढावा

सध्याच्या संशोधन विषयात पूर्वी नोंदवलेल्या साहित्याचा पुनरावलोकन संकल्पनात्मक फ्रेमवर्क, कार्यपद्धती आणि पूर्वीच्या संशोधनांच्या प्रकाशात निष्कर्ष काढण्यासाठी केले गेले आहे.

प्रकरण तिसरे- : मराठवाडा विभागातील पर्यटन स्थळ परिचय

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील पर्यटन स्थळांचे प्रोफाइल. जिल्हानिहाय पर्यटन स्थळाचा उल्लेख केला जाईल.

प्रकरण चौथे-: संशोधन पद्धती

या प्रकरणामध्ये या प्रकरणात घेतलेल्या तथ्य संकलन, विविध सांख्यिकीय साधने, नमुना निवड, तथ्य विश्लेषणाची प्रक्रिया इत्यादींसह अभ्यासाच्या संशोधन पद्धतीची स्पष्ट माहिती मिळते.

प्रकरण पाचवे- : तथ्य विश्लेषण

या प्रकरणामध्ये क्षेत्रीय सर्वेक्षण, डेटा संकलन, डेटाचे विश्लेषण, डेटाचे स्पष्टीकरण, विविध सांख्यिकीय साधनांचा अवलंब आणि प्राथमिक डेटाचे परिणाम या प्रकरणात दिले आहेत.

प्रकरण सहावे- : निष्कर्ष, आणि शिफारशी

अभ्यासातून काढलेले विविध निष्कर्ष आणि निष्कर्ष या प्रकरणात दिले आहेत. अभ्यासात काढलेल्या निष्कर्षावरून अभ्यास प्रवाहातील शिफारसी.

१०) संदर्भ सूची

पुस्तके

1) आचार्य, N.N.(1985).परकीयांनी पाहिल्याप्रमाणे उत्तर पूर्व. नवी दिल्लीः ओमसन्स पब्लिकेशन्स.
2) ऐरे, डी. (1978). पर्यटन आणि पेमेंट संतुलनः पर्यटन आंतरराष्ट्रीय संशोधन-युरोप. 3रा तिमाही. Mathieson, A & Wall, G. (Eds.), पर्यटनः आर्थिक, भौतिक आणि सामाजिक प्रभाव (pp. 2-16) मध्ये. एसेक्सः एडिसन वेस्ली लाँगमन लिमिटेड.
3) अलिसेटर, एम., आणि वॉल, जी. (1993). पर्यटनः आर्थिक, भौतिक आणि सामाजिक प्रभाव. सिंगापूरः Longman Singapore Publishers (Pvt) Ltd.
4) बिष्णॉय, डी.(2007). पर्यटन आणि आर्थिक विकास. नवी दिल्लीः डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस.
5) कर्म, के.के. (2001). पर्यटनाचे अर्थशास्त्र, किंमत, परिणाम, अंदाज. नवी दिल्लीः
6) कनिष्क पब्लिशर्स.

कार्यरत पेपर आणि लेख (जर्नल्स)

1) चौधरी, बी. (२०१३). पर्यटन आणि आर्थिक विकासः आसामचा एक केस स्टडी. जागतिक संशोधन विश्लेषण, 2(5), 41-43.
2) दास, डी. (२०१३). ईशान्य भारतीय राज्यांमधील पर्यटन उद्योगः संभावना आणि समस्या. ग्लोबल रिसर्च मेथडॉलॉजी जर्नल, 2 (7), 65-68.
3) Dritsakis, N. (2004). दीर्घकालीन आर्थिक वाढीचा घटक म्हणून पर्यटनः एक अनुभवजन्य ग्रीस साठी तपास. पर्यटन अर्थशास्त्र, 10(3), 305-316.
4) गुप्ता, एस.के. आणि रैना, आर. (2008). वैष्णोदेवी तीर्थक्षेत्राचा आर्थिक परिणामः An विश्लेषणात्मक अभ्यास. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ हॉस्पिटॅलिटी अँड टुरिझम सिस्टम्स, 1(1), 22-23.

वेब संसाधने

1) www.unwto.org
2) www.indiatourismstat.com
3) https://maharashtratourism.gov.in/
4) https://www.marathwadatourism.com/en/aurangabad/
5) https://aurangabad.gov.in/
6) https://nanded.gov.in/

संशोधक मार्गदर्शक

ज्योती अशोक हनवते **डॉ.ज्ञानेश्वर ए. पुपलवाड**
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड